

կուս է մեղի, զորպիսութիւնը մի, զիսութիւնն՝ ընդ մի, արուեստի ճարտարութիւնը մի, հարստութիւնը մի, ճարպիկութիւնը մի, Չէ՛. ո՛չ բնաւ. այս ամէնը, եւ ասկէց աւելին ալ հիմայ ամէն ժամանակէն աւելի ունինք։ Սակայն սրտերնիդ հանգարաւ չէ՛. Լստուծոյ եւ ձեր առաջը երգում կընեմ որ սրտերնիդ հանգարաւ չէ՛։ Սրբմե՛ ձեր հարարակոյց յաջողութեան մէջ այն մէջը ներսերնիս կրած դաղտնի սարսուփիս ո՛րկէցէ՛. որ ինչպէս իմ սրտիս մէջ, նոյն գէտ ձերինիս մէջ ալ կենալը կըղգամ։ Ընոր համար է որ դուք ալ ես ալ ոտքերնուս տակը մէկ վիճ մը կը տեսնուիք եւ կիմանամք անհուն մէկ պարսպութիւն մը՝ զոր ժամանակի ամէն ընկերութեանց խաբիսիս յախտնական կանսններուն եղծումը՝ ընկերութեան հիման տակը կը փորէ։

Ս՛հ, տեսրք, ընկերական վերանորոգութիւն կը խնդրեմք բարձրաձայն։ Մեծիմաստ մարդիկ աւար վոյսը աշխատութիւնները բաժնէ են, որ ընկերութեան վերանորոգութեանը մատուցուած օգուտայութիւններուն պատմութեան մէջ նշանաւոր տեղ մը կը բռնեն։ Չորհապա՛ եւ անունը մէ, այս ազնիւ եւ գիցազնական նպատակիս համար եռանդով քուսններն ծախեցին։ Հարունակ հետազոտութիւններ ըրին, երեւելի կերպով մտքերնին յողնեցուցին, հանձար թափեցին, եւ թէ՛ իմ թէ՛ ձեր կողմէն անկեղծ եւ միտքան երախտագիտութեան հաւատարմութեան անոնց ուղղելու պէտքը կիմանամ։ Բայց այն ալ չմոռնամք, որ ընկերութեանց վերանորոգութիւնը նոյն ընկերութեանց արտաքին երեւին վրայ չէ։ Հիմանը մէջ է, շարքներով չըլլար, սկզբունքով կըլլայ*։ Ընկերական կենաց ալ եւ այլ աստիճաններուն եւ բաղձադիմի կարգերուն մէջ այս կամուրիշ վերանորոգութիւնը բնաւորաբար անոր ծուռ սկզբունքը շտկելու անհրաժեշտով է։ Նոյն խի հիմք հաստատուն եւ կայուն ընկեն առաջ շէնքին պատերն ու գմբէթը բարձրացունել եւ անոնց հաստատութեան ազդեցութիւնը մըլմնելու։ Ուրեմն գէշութիւնն աւելցուցաւ արեւ հարկընամբ, շէնքին ուճ մէջ տեղերն է եւ արեւմտեան ծայրը, այլ հիմանը վրայ խոնամ մած գործարար՝ ապա գնաւ ինչ գնաւ

ցն ձրմա գոռաքմայ ձի սիլ Հարունակելի ցն
գո մոտի յոջարաւ անգանջն գո մայլ ծառանոց
* Համառօտ մը րոտէ հմրկ կը համարիմ. որ
հեղինակը ամեն ընկերութեանց համար կը խոսի
անոնց բացառութեան. մեր ազգն ալ աւելորդ
տակը կը պարտաւորի երբեւ կարգաւորեալ
ընկերութիւն։ Ազգին վերանորոգութիւնը
հնարքն ու շարժումը եւ սկզբունքի կարօտը
լաւ պարզեց միտք առնելու էն ազգը կանախ
գոշերը։ Տ. Կ. Բաղդ։

ԿԵԹՈՒՂ ԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԻ ՀԵՅՈՅ

Հարունակելի, Տեւրէս 243.

Գիւտ կաթողիկոսին համար Հ. Միքայէլին ըսելը թէ նախարարներն ընտրեցին (պատմ. հայ. ի. 18) վկայութիւն չունի փարպեցիէն՝ որուն անունը միայն նշանակուած է լուսանցը. բայց որովհետեւ փարպեցին յաջորդեաց կըսէ, եւ մենք ասկէց առաջ ըսած եմք թէ ասիկայ ընտրութեան սովորական կերպը կը ցուցնէ որ մինչեւ ցտորն Սահակ նախարարներէն կըլլար եւ թագաւորը կը վաւերացնէր, այս ալ նոյն կերպովն եղած կիմացուի։ Պերոզ պարսից թագաւորը ասիկայ կաթողիկոսութեանէն ձգեց. ընտրութեանը հաստատութիւն տալը՝ մերժելու ալ իրաւունք ունենալով հիմ ընենելով։

Լորանելի Սահակունիին յաջորդներուն համար ալ յաջորդեաց ըսելով կանցնին պատմիչները։ Սովսէս Լեղիվարդեցի կաթողիկոսն ինքն իր կենդանութեան ատենը տեղապահ ընտրեց Արթուրէս քերթողը. բայց ասոր իր այս ընտրութիւնը դորութիւն մը չունեցաւ՝ կաթողիկոսին վախճանէն ետքն անոր յաջորդելու։ Կաթողիկոսներն ալ ասոր տեղը մէկը չկըրցան դնել. այլ Սըմբատ բագրատունի իշխանը որ հայոց մարզպան էր՝ ընտրեց Երրահամ Ուշտունեաց եպիսկոպոսը եւ կաթողիկոս ձեռնադրել տուաւ։ Հայոց թագաւորութիւն չկենալուն համար ազդին աշխարհական գերագոյն իշխանութիւնը մարզպանին ձեռքն էր։

Երրահամ կաթողիկոսը վրայ կիւրիտն կաթողիկոսն որ իրեն իրաւասութեան տակն էր եւ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելով յունաց հետ միացած էր ընդմիջ կարգէն լոճեցուն համար Սորիէ կայսրը անդանալով, իր իշխանութեանը ներքին գտնուող հայերը Երրահամ կաթողիկոսին հետ հանդիմանութեանէ կտրելով ինքն անոնց առանձին կաթողիկոս տուաւ։ Հովհաննէս անդանալարգապետ մը բազարանցի։ Եսոր ընտրութեանը մէջ անորինաւորութիւն մը չտեսնուեցաւ. ըստ որում կաթողիկոսի ընտրութիւնը աշխարհական վեհապետաց ձեռքն ըլլալը սովորութիւն էր. ուստի Հովհան բազարանցին ալ օրինաւոր կաթողիկոս սեպուեցաւ յունաց բաժնին ղանուող հայոց վրայ։ Ասիկայ միեւնոյն հայոց ազգին մէկ ժամանակի մէջ երկու կաթողիկոս մէկէն ունենալնուն առաջին օրինակն է։

Երբ համարժեք կարգի հայրապետական յաջորդութեան գերագոյն կաթողիկոս էր: Յովհաննաս սկիզբ կախում չունէր. որով ձեռք հիմակուան Սոյն եւ Եղիմարայ կաթողիկոսաց անկախութեանը նշանակուեցաւ: Սոյն, եւ այն ատենը ասոր օրինակ մը տեսնուած չըլլալով՝ չուզեցին հայր նոյն օրինակը տեւական ընել: Յովհաննաս բազարանցին մինչեւ ցմահ կաթողիկոսութիւն ըրաւ. բայց յաջորդ չունեցաւ:

Երբ համարժեք կաթողիկոսին յաջորդը Կոմիտաս կաթողիկոս՝ հայոց եկեղեցւոյ ծէսերուն եւ ժամկարգութեան վրայ բացառութեան նամակ մը խրկելով՝ Կոստանդնուպոլսի յունաց պատրիարքին, եւ Կրօնադէմի յոյն պատրիարքին հետ ալ մտերիմ թղթակցութիւն ունենալով՝ յունաց այս բարձրաստիճան եկեղեցականներուն հասկըցուց հայոց ազգին ուղղափառութիւնը. որով հարկ մը չտեսնուեցաւ յունաց բաժնի հայոց նոր կաթողիկոս դնելու:

Կոմիտասայ վախճանէն ետքը Վարադախիոց մարդպանն ու Թէոփորոս ուշուռնի սպարապետը խորհրդակցելով՝ Քրիստափոր եպիսկոպոսը կաթողիկոս ըրին: Ետեւայ երբ իր կամօքը կաթողիկոսութենէ հրաժարելով առանձնացաւ. նոյն իշխաններն անոր տեղը դրին՝ Եզր նգեցին: Ետոր յաջորդ՝ Երեսէս Իր կաթողիկոսութեան ընտրողներն ալ դարձեալ Թէոփորոս ուշուռնին եղաւ հայոց ուրիշ նախարարաց հետ միաբանելով: Վասն զի Վարադախիոց մարդպանը յունաց երկիրը մտնած էր:

Ետեւայ ետքը կաթողիկոսաց ընտրութեան վրայ մասնաւոր տեղեկութիւն չկայ յաջորդէ Կաթողիկոսին, որուն բառերով հասկըցընել կուզեն պատմիքն. թէ ասոնք ալ սովորական կերպով ընտրուած են: Յովհաննէս Երկայեցի կաթողիկոսին ընտրութեանը Բաբարոս իշխանը մասնակցեցաւ. չէր կրած ընտրողներն ուրիշներ պատմութիւնը չնշանակեր:

Ետոր վախճանէն ետքը Վառաժ բաբարոսունի իշխանը կաթողիկոսի ընտրութիւնը մեկեղեցած կանաց ձգեց. որոց կիսնար իրաւամբ բայց քանակաւ շատ ժամանակ էր՝ որ աշխարհական փշիւնք միտակ եւ առանց եկեղեցականաց հարցընելու կաթողիկոս կ'ընտրէին: Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանը կրտսէ. Բուղայ ոստիկանը Սմբատ սպարապետը բովը կանչած ըլլալով ասիկայ Բնա հրամայեալ ժողով եպիսկոպոսաց յիշել ի քաղաքագիւղն Երազաւորս, ձեռնադրեն ի հայրապետութիւն ՉՕքարիա (Եր. 91):

Ետոր յաջորդին ընտրութիւնը հին սովորութեան համեմատ եղաւ. Կէորդ գաւեցցին կաթողիկոսութեան ընտրողն էր: Ետոր իշխանապետը. որ կերեւի թէ մինակ ինքն ընտրեց առանց ուրիշ իշխաններուն հետ խորհրդակցելու. վասն զի Յովհաննէս կաթողիկոս կրտսէ. իշխանաց իշխանն Ետոր ընտրեալ զայր մի պատուական յընտանեաց տանն կաթողիկոսալանին Կէորդ անուն՝ որ ի գեղաքաղաքէն գաւեցոյ, հրամայէ ձեռնադրել զնա յառաջորդութիւն տանն Թորգոմայ (Եր. 98): Երբ այս կաթողիկոսի վրայ ամաստանութիւն եղաւ՝ Երաս հայոց սպարապետը որ ասոր հակառակ էր Վաշտոց սեւանեցին որ սրբութեամբ հռչակաւոր էր իր կողմը քաշել յուսալով խոստացաւ անիկայ կաթողիկոս ընել, թէ որ անոր օգնութեամբ Կէորդը կաթողիկոսութենէ հանել յաջորդի. բայց նամակն ու խոստումներն ապարդիւն մնացին: Կէորդ կաթողիկոսը վախճանէն ետքը յաջորդին ընտրողներն եղան ի մպաւորս, եւ համադրիք իւր. զհոգեւորութեւ զառնորհս այնն Եստուծոյ զՎաշտոց ընտրեցին (Յովհ. կաթող. պատմ. Եր. 130):

Ետանեցին Վաշտոց կաթողիկոսութեանէն ետքը Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանն ընտրեցին թագաւորն ու նախարարները. ինչպէս որ ինքը կը պատմէ (Եր. 131): Բաբարոսունի թագաւորաց ժամանակը ամեն կաթողիկոս այնպէս ընտրուած են. բայց միեւնոյն ժամանակ կաթողիկոսաց շատութիւնն ալ այն միջոցին տեսնուեցաւ:

Քանի որ խօսքերնուս կարգը եկած է ընտրութեանը, որ բողոքականներուն մէջ տեսնուած մերոյ Քրիստոսի աստուածութեան հաւատալը որով քրիստոնեայ կըլլամք, օրէ օր տկարանալու վրայ է. ընել է որ բողոքականները օր օրի վրայ իրենք զիրենք քրիստոնեայներուն ընկերութեանէն դուրս կը հանեն: Ետոր ապացոյցներն ալ ամեն մէկանքաւ տեսնուած են. եւ այսպէսով ինքնին կիմացուի որ ճշմարիտ քրիստոնեութիւնը կամաց կամաց միայն ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ պիտի կեդրանայ. հերետիկոս պիտի չմնայ. կամ ուղղափառ քրիստոնեայ:

եայ պիտի ըլլան ամէնն ալ՝ կամ անհաւատ : Անոն անոր միշտ յոր տակաւն շատ բողոքականներ Վիստոսի աստուածութեանը կը հաւատան . ասանկները իրենց հիմնական դրութեանը անհատարիւմ են : Բողոքականութեան մէջ ամէն մարդ սուրբ Վերքը կարող չլով իր խելիքն հասած կերպովը պիտի հասնէր, եւ ըստ այնմ իրեն հատար մը պիտի կազմէ : Եստուծոյ միութիւնը՝ եւ միանգամայն երեք անձն ունենալ, եւ այս երեք անձանց մէկին՝ որ ո՛չ հայր է եւ ո՛չ հոգին սուրբ, մարդ ըլլալը եւ մեռնիլն ու ետքը ինքնին յարութիւն առնելը՝ իր բնական ուժին մնացած մարդկային խելիքն հասնելու բանը չէ : անոր համար լատնադրական — փիլիսոփայական — բողոքականները բնաւ ո՛չ երրորդութիւն կը ճանչնան եւ ո՛չ երկու անձանց մէկին մարդանալը . հետեւաբար հետեւ մերոյ աստուածութիւնն ալ անոնց համար անհաւատարի կըլլայ . եւ ասոր հաւատացողը իր խելքին չը հասածին հաւատալով բողոքականութեան սկզբունքէն կը հետեւէ . իր դրութեանն անհաւատարիմ է :

Եթանաս Վօքրէլ՝ հայրը բողոքական, բայց սուրբ Վրոց աստուածաշունչ ըլլալուն պաշտպանութիւն ընելովը ուղղափառութեան մօտ էր : Աղան կամայ կամաց բաւաւորականներուն կը մօտենայ : Ետոր վրայ Ֆրանսայի Երեսօ քառանկ Լուի-Քառնէ պարբերականը հետեւեալը կը գրէ :

«Տառն օր մը վայ» որ մեր քաղաքին (Սգրասպուր) բողոքականները բազմութեամբ կը խոնին Վաւր — Նէօֆի եւ սուրբ Վիկտորյոսի բնակարան շուրջը, Եթանաս Վօքրէլին աղուն՝ եւ Ռէվիլին ճառերուն մտիկ ընելու : Ետնց առաջինը՝ Փարիզու վերանորոգեալ եկեղեցւոյ երկցական խորհրդէն՝ իր պաշտօնէն ձգուած էր : Զոս ինչո՞ւ եկաւ . Վօլանի եւ Լըպլուայի կողման ուժ տալու համար : Բողոքականներուն ժողովարարաց դպրատուն մէջ վարժապետ պակաս է : Վօքրէլ իրեն հովիւն ձգնալով Վիլմ քաղաքն ընդունուիլ, որկէց այնքան կը վախճար Վիլմ, մեր բողոքական ժողովարաններուն մէկին մէջ մտնելու անոր ծամբայ բանալ էր ասիկայ : Վաւրէ Գիւլ — Գիւլ Ռէլ լրացիրը օր մը ըսաւ թէ՝ Սգրասպուրի բողոքականներուն համար Վաղդիերէն քարոզ տալ կարեւոր է : Բայց ասիկայ մեզի չվերաբերիր :

Վօքրէլ երկու ճառ խօսեցաւ, հոկտ. 16 ին եւ 1855 : Երաջները կրօնք օորվեցընելու կերպին վրայ մէկն ընէին, միւսը քառանկ կերպ : Բսելալէսը չէ որ այս վերջինս բողոքականներուն, իսկ առաջինը եկեղեցւոյ դործածածն է . . . Ես

ճառին դէպ ի վերլը՝ Թեթեւ անձնական խօսքերու իջնել ալ կայ : Երկրորդ ճառը՝ սրբոյն Ստեփաննոսի նահատակութեան վրայ է, զոր եկեղեցւոյ առաջին վերանորոգիչ կանուանէ . եւ կրօն որ՝ առաքեալները հրէական ծէսերու հետեւիլ ուղող քրիստոնեայներու նկատմամբ ակարութիւն բանեցընելով անոր մաքրութեանը դպան :

«Համառօտ խօսելով, Վօքրէլ իր ըսածները կը կշռէ . ո՛չ յարձակող է եւ ո՛չ կոռուարան : Զիսուսի Վրիստոսի աստուածութիւնը ո՛չ կրնդունի եւ ո՛չ կը մերժէ :

Ռէվիլի ասոր օրինակին հետեւութիւն չունի : Ո՞վ է այս Ռէվիլը : Երրորդամի վաղջներուն հոգեւոր հովիւը, որ պարագ ժամանակ շատ ունի . ինչպէս որ յայնի կերեւի անկէց՝ որ Սգրասպուրի աստուածաբանական հանդէսին ալ, Ռէվիլ — Գիւլ Գիւլի ալ, Ռէվիլ — Գիւլի ալ, ուրիշ պարբերականներու ալ յօդուածներ կուտայ : Բանաստեղծ է . որուն համար «Եստուածայինը կը յայտնուի դէպքերու եւ սկզբունքներու պիկաւ իմա՝ «ցօւելու կարգին մէջ» : Կերբեականը՝ վրան վիճելու աշխատութեամբ ալ արժանի չը սեպեր : Սակայն՝ կրօնից պաշտօնեայ ըլլալովը՝ անկախ գիտութեան (դուն հասկըցիր անհաւատութեան) արդիւնքը քրիստոնէական բարեպաշտութեան օրինաւոր պահանջմունքներուն հետ միաբանել կուզէր : Եւստի կրօնից ուրիշ պաշտօնեայներուն ընթացքին նման է ասորն ալ : Վրիստոնէութեան խորհուրդներուն տնունը պահած է . բայց նոյն խորհուրդներուն չհաւատար : Երրորդութեան վրայ ալ կը խօսի . բայց տե՛ս թէ ի՞նչպէս : Բանն աշխարհիմ մէջ զինքը իրեն յայտնող (կամ ինքն իրեն յայտնող) Եստուած է . մարդկութեան մէջ այս յաւիտեանական բանը սուրբ հոգի կըլլայ : Զաւանական է որ կարդացողները ասկէց բան մը չեն հասկընար . մենք ալ նմանապէս . բայց որո՞ւ հոգ : Ռէվիլ իր ըսածը հասկըցած է : «Երբ գիտութեան հմուտ է, Գիտէ որ չորրորդ աւետարանին (սրբոյն Հովհաննու) ճառերը պատմական արժէք չունին, եւ սուրբն Սգրասպուրին անուամբը գտնուած Թուղթերուն՝ առաջին չորսը գրած է* : եւայլն : Գաւպինկընի անհաւատութեան դպրոցէն ելած է : Բայց շատ կուզէ ըսածները մտիկ ընող

* Ետնք եւն առ Հոռմայեցիս մէկ, առ Վրոքրէլ Թուղթերու երկու, եւ առ Գաղատացիս մէկ Թուղթերու : Ես կարծիքներովս Ռէվիլ ուրիշ աւացիօնալիսիւններէն ալ կը պատուի : Ըսել հարկ կըլլայ որ ասոր ալ խելքը իրեն ասանկ Թեւադրեր է :

գտնել. ճանապահարկութիւն կընէ. Կարգացողներ կուզէ. եւ մի եւ նոյն յօդաւորութիւններէ անգամ կը ապէ. Կիսաւորութիւնն սոյն գրուածոյն վրայէ՝ որ կը պարծի թէ Յայտնութեան զըբիւն բանալին գտած է. Եւս դաշտնեաց գաղտնիքը գուշակուած է. դրականապէս գուշակուած է. Եւս գաղտնիքն յարգութեամբ յարգուած է. Եւս պատահները ընելու համար ճանչցուած կերպին կը հետեւի. արհամարհոտ կարեկցութիւն մը կը ցուցնէ եկեղեցւոյ սուրբ հայրերուն. աստուածաբաններուն զորոքերուն տգիտանալ կը ձեւաւորեն. անխախտ արհամարհել մը ունի աւանդութիւնն ու պատմութիւնը, զորոք անհաւատի կարծիքներու յօրինուած կանոնանէ. քաշկըտուք մեկնութիւններ կուտայ. եւ ի՛նչ որ զինքը նեղի կը ձգէ նե՛ք անկապ զանց կընէ. Օրուցուածքը կըտրուկ է՝ ինչպէս որ բնաբանութեան կը վայլէ. երբեմն կատակի ալ կը դարձնէ՝ ազատաստութեան պահանջած ինչ պէս.

Կիսապոփի որ Ուէլիէ տեառն մերոյ՝ Կրիստոսի աստուածութեանը հաւատար : Կամբլ Եւօֆի մէջ խօսածներէն առնուած են հետեւեալները. «Մառութեմէ շատ հեռու եւ շատ վարձարդացածներն մեծն իղաւ. Կրիստոսն աշուշտ բայց ո՛չ աստուածաբան եղաւ եւ ո՛չ քահանայ. Եւստուծոյ որդի էր. ինչպէս որ են անոր երկնաւոր հօրը կամքը կատարողները ամէն ալ. բայց երբեք երբեք եւ մայրը եւ եղբայրները եւ քոյրերը չճանչնալիք չըրաւ. »

Յիշեալ Ուէլիէ-է-է-է կընէ որ՝ կրօնաւորներու եւ կրօնաւորութիւններու եւ վանքերու եւ քահանայներու դէմ ալ կը յարձակի, զորոք կոյր եւ խուլ կանուանէ. Եւ այս խօսքերն իրար կը բռնեն. Կրիստոսի աստուածութեանը հաւատացողը՝ անոր հաստատած եկեղեցւոյն ալ հաւատար է. անոր հաղորդած հեղինակութիւնը ունեցող եկեղեցականաց ալ անխախտութիւն ընելու է. Ուստի եկեղեցականները վարչարանելու առիթ բնաւոր մարդոց վերայ իրաւունք կայ անհաւատութեան կասկած ընելու. Եկեղեցականները ամէն ալ սուրբ չեն. բայց կղերականութիւնը սուրբ եւ աստուածային պաշտօն է. անոր դպչիլն առանց կասկածի չէ՛ :

ԺԱՔՐՈՒՆ ԿԼԷՍ

Ուստի, չ'ըլլայ որ բաքոսեան ժողովքները ջնջելնիս ու ցրուելնիս տեսած ժամանակնիդ սը-

նոտի վախերով խռովիք. Գնելիքներնուն ամէնքն ալ աստուածոց կամացն համաձայն կ'ըլլայ. ուրոնք իրենց անուանն այլ պէս չարութիւններով ու անաւակութեամբ պղծուած տեսներնուն զայրացած նոյն իսկ իրենք այս գարշութեանց վրայի միութիւնը փարատեցին եւ յայտնի ըրին. Ոչ թէ անոնց անպատիժ մնալուն համար յայտնեցին, այլ որպէս զի օրինաց խտրութեանը մատնուին. Օւրակոյտը մեզի յանձնեց որ ամէն կերպով այս ահաբեկի անկարգութիւններն իմացը նեմը, զոր ահա կը կատարեմք. Եւ ձեզի կը մընայ լսածնիդ ընել. այն է, վտանգներուն անուշ անուշ եւ կարգ մը դնել այն չիտիութեան՝ զոր չարագործներուն որոգայթները կըրնան պատճառել :

Կետոյ հիւպատոսները ծերակուտին վճիռները կարգացին, եւ վարձք խոստացան լոյրոր այն անձանց՝ որոնք նոյն ընդարձակ դաւակցութեանն անդամներէն մէկը կամ իրենց տանին կամ իւրեանցընեն :

Կաեւ հրովարտակ մը հանեցին որ անոնց ոչ բան մը ծախուի եւ ճէ բան մը անոնցմէ ծախուի անուշ, որպէս զի այսպէսով փախչելու եւ պահուելու ստիպուին. վերջապէս եւ ոչ մէկ կերպիւ չը պիտի օգնուէր անոնց :

Ժողովքը ցրուելուն շուրջմայ եւ բովանդակ Խտալիոյ մէջ մեծ շշուկ մը տարածուեցաւ, ամէն տեղ սարսափ մը տիրեց. Պոստուկոսի աւտեսաբանութիւնն ըրած օրուան գիշերն իսկ՝ յանցաւորաց շատերը փախչելու ժամանակնին լռուեցան պահապաններէն, զորոք երրորդապետները դռներունը քով դրած էին, եւ նոյն պաշտօնակալաց ձեռքն անցան. Ուրիշ շատեր ալ յայտնուեցան, եւ մէկ քանի արք եւ կանայք իւրենք գիրենք սպաննեցին :

Քիչ ատենէն տեսան որ միջամուտներուն թիւը՝ թէ այր եւ թէ կին, եօթն հազարէն աւելի կ'ընէր. Ստուգուեցաւ որ ընկերութեան գլխաւորներն էին Ս. եւ Կ. Բարնիոս, երկուքն ալ շուրջմայ ստորին ժողովուրդէն. Լ. Սպիտէրնիոս՝ Փաղիսկեանց երկրէն, եւ Սիւնիոս՝ Կէրրիսիոս՝ Կամպանիայէն. Եւս մարդիկը բոլոր եղևոնագործութեանց թելադիր, եւ միանգամայն նոր պաշտօնին մեծ քրմապետներն էին. Ընտանք բերելու համար զանոնք՝ միջոցներու դիմեցին. Էկեպատոսներուն առջին ներկայացուելէ

նոն ամէն բան խոստովանեցան, եւ վճիռնին ալ շատ չ'ուշացաւ:

Ենոնք՝ որ միայն ընկերակից ըլլալնուն, եւ ամէն ոճրագործութեանց ու շռայլութեանց մէջ մտնելու յանձնառութիւնը պարունակող խօսքը քրմապետէն ետքը կրկնելնուն համոզուած՝ բայց սովորական անգթութիւններէն եւ ոչ մէկը գործած էին, բանտարկութեան դատապարտուեցան. իսկ անոնք՝ որ վատաբարոյութեամբ կամ սպանութեամբ, սուտ վկայութեամբ, խարդախ ըստորագրութեամբ, կեղծ կտակներով, կամ ուրիշ խաբէբայ գործերով յանցաւոր եղած էին, մահուամբ կը պատժուէին:

Ապանուած միջամուտներուն թիւը բանտարկեալներունէն խիստ շատ էր. այս երկու կարգին մէջ երկու սեռէ ալ անձինք կային: Դատապարտեալ կանայքը մերձաւորներնուն կամ խնամակալներնուն յանձնուեցան, որպէս զի պատիժնին անոնք տան: Իսկ որովհետեւ այդ դատապարտեալներն առանձին տանջելու արտօնութիւն ունեցող չի կար՝ հրապարակաւ կը կատարէին ընելիքնին:

Բայց այս դատաստաններէն ետքը, Հոռովմայ եւ Խտալիոյ մէջ բաքոսեանց վերաբերեալ բաներուն ամէնն ալ, ի բաց առեալ, Բաքոսի այն խորաններն ու արձանները՝ որոնք քիչ մը հնութիւն ունէին, ջնջել տուին բրեյլները: Ի վերջոյ, ծերակուտին մէկ վճիռը անկէ ետքը բաքոսեան տօներն արդեւելով՝ կը յաւելոյր. Երբ մէկն հարկաւ այս տեսակ գաղտնի գործի մը օտիպուած ըլլայ, պէտք է պրետորին իմացնէ. անիկայ ծերակուտին կը հաղորդէ: Եթէ ծերակոյտն առ նուազն հարիւր անգամոցն հաճութեամբը հրաման տայ, կրնայ նոյն խորհուրդները կատարել՝ միայն թէ հինգ հանդիսականէ աւելի չկենայ: Հաստիակաց քսակ բան չ'ըլլայ, եւ մէկն ալ զոհագործ կամ քրմապետ չի ձեւանայ հոն: Ինչ ետքը, ի պ. Պատուամիտ խնդիր հանեց թէ ինչ վարձք պիտի տրուի Պ. Երուտիոսի եւ Խալաթա Փեկենիայ, որոց ըսածներէն յայտնուեցան բաքոսեանց անագործութիւնները: Երբ տեղեկագիր մը տուաւ ծերակուտին, որուն վրայ նա ալ վճռեց՝ թէ՛ դրամապետներն անոնց հարիւր հաղարկան փող տան արքունի դանձէն. թէ՛ բրեյլը տրվուեններն յորդորէ, որպէս զի ժամ առաջ Պ. Երուտիոսի համար աշագ պաշտօնատարութիւն եւ զինուորական ծառայութեան

նէ ազատութիւն խնդրեն ժողովրդէն. թէ՛ Բեկէնիա Խալաթա աղատ ըլլայ բոլոր ինչքն ըստ կամաց տնօրինելու, ուղած ընտանեացն հետ ազգականութեան մտնելու իրեն խնամակալ մ'ընտրելու, եւ ազատագրի մէկու մը հետ կարգ դուելու՝ առանց առած ամուսնոյն ինքն ու յարգը պակեցընելու վտանքի. վերջապէս, պաշտօնակալ հիւպատոսներն ու պրետորները, եւ իրենցմէ ետքը յաջորդներնին, հոգ տանին այս կինն ամէն թշնամանքէ պատժուարին եւ անոր ապահովութեանը ջանան. ծերակոյտն ուղեց եւ իրաւացի գտաւ որ այսպէս ըլլայ: Դ

Ես վճիռ ժողովրդեան կամացն յանձնուելով՝ ի գործ դրուեցաւ. Են գաղտնիքներէն իմացընող ուրիշ մարդոց վարձքն ալ հրաման տրուեցաւ բրեյլներուն որ տան:

Եհա բաքոսեանց այս մեծ գործոյն պատմութիւնը. * այս ալ նոյնազնորունին պէս մեղի ուրիշ բանալի մըն է մէկ քանի դաղտնի ընկերութեանց համար, որոնք հերեպիկոսութեանց միջին դարերուն մէջ երեւան ելան, մանաւանդ Երեւանեանց աղանդոյն աստեւը. կ'ուզեմ հասկըցընել այն խաւարամած ընկերակցութիւնները՝ որոց նոյնպէս գիշերն ու առանձին գործած բաւական ծանօթ անվայել շուայտութիւններուն անուն դրուած էր՝ գիշերային խումբ կախարդաց: Ես սրկասերն հալածող դատաւորները անցեալ դարուն մէջ եւ ներկայիս սկիզբը իրր մոլեկոսն դատապարտուեցան այն փիլիսոփաներէն՝ որոց այս խնդրոյն վրայ ունեցած տեղեկութիւնը միւս բոլոր գիտցածնուն կը նմանէր:

* Փիլիսոփաներուն կարգէն ծանր մասենագիր մը այս գաղտնի ընկերակցութիւնն ուղղափառ կրօնից մէկ քանի բաներուն նմանեցընելու ղեկով չի յուսացած՝ մէկ քանին պատահեցաւ. այսինքն եւ ոչ մէկը կըցաւ մտաց ճշգրտեքն հասկընալ:

ՍԵՐԻՆ ԴԵՐՈՂՅԱՆ

որոշեցան ծանոթացող զո ինչից՝ ժամ Դ
յոս քիչ քանակութեամբ փոխադրուեցաւ անվայել

10.

նկատելի ԱՅԵԱՆԸ՝ (ԴԱԳՏԵՒ ԳԱՅԱՍՏԱՆԱՐԱՆ) .

Արդարութիւն չի կեցած տեղն է որ բռնութիւնը դատաւոր կը հանդիսանայ :

ԱՄԵՐԻՈ ՏԸԼԱ ՔՈՒՍԷՑ

Ինչ ալ, ըսաւ Փրանմասօնութեան համառօտ տնտեսութիւնն ընող կոչնականը, ուրիշ մէկ դադարի մայց աւելի հետաքրքրական եւ դժն ղակ հաստատութեան մը, այսինքն՝ ազատ—դատաւորաց վրայ խօսիմ հիմայ, որոց խորհրդաւոր դատաստաններուն արձագանգը բոլոր միջին դարուն մէջ ձայն տուաւ եւ մեծ վեհութեամբ մը իրր թէ թեւատարած կը կենայ Գերմանիոյ եւ Նախկին Դաշնակցի վրայ : Եւս դատաստանարանին ամէն տեղ ներկայ ու պատրաստ տեսնին հիմնարկութիւնը՝ նպատակն ու գործերը մինչեւ ցարդ խիստ անկատար եւ սխալ դիտուած ըլլալով՝ կարելի է որ մեր նոյն տեսանք նկատելու կերպը զարմանք բերէ . բայց շատ խուզարկութիւններէ ետքն հազիւ համոզուեցանք ճշմարտութիւնը գտած ըլլալնուս . եւ կարծեմք թէ մեր այս կերպը նոր լոյս մը պիտի տայ անցեալ դարուց պատմութեանց՝ որք պէտք են ձեռքէ անցնին եւ սըրբանգրուին ոչ թէ խօսելէ զատ բան չը գիտցող մարդոց սնտի տեսութիւններովը, այլ ամէն կողմէ ուշադրութեան արժանի եղելութեանց բարակ քննութեամբը :

Վաղտնի դատաստանարան անունը բանը կը հասկըցնէ . Վեմէի ատեն՝ մութ կ'իյնայ . Սաքսոններէնի ֆէֆէ բառն է արմատը, որ կը նշանակէ դատաւարտող, եւ ոչ թէ ֆէֆէ բառը, ինչպէս որ գիտուն դրուցուածներն ըսին : Եւս դատաստանական տեսանք մը այսպէս թշնամանալից կամ անձունի կոչում մը վրան առած չ'ունի :

Պատմութիւնը, այն թշուառ եւ չարաչար կիրառութեան առնուած մուտայն, որ երեք դարէ ՚ի վեր ուղղափառութեան վրայ յարձակած զրոյարտութիւններն անտարբեր կը ծածկէ իւր վերարկուաւը, քիչ գոհացուցիչ տեղեկութիւններ պահած է մեզ : Սէտֆալիոյ դադարի դատաստանարաններուն վրայ, վասն զի գանիկայ բաղկացնող ազատ—դատաւորները սոսկալի երգ-

մամբ մը բացարձակ լուծիւն կ'ուխտէին, վասն զի այն սարնալիի դատաստանարանին անունը հազիւ թէ մէկը բերանն առնուլ կը համարուէր, վասն զի մատենագիրներն հիմակուան պէս գործը հարեւանցի մը դիտելով կը շատանային :

Եւս յիշի հրատարակած Պրուսիայի պատմագիրներուն հաւաքածոյին Գ. հատոյն 624 երեսը գրուած է որ մեծն Կարոլոս 779ին արիւնկըղակ եւ հուղկահար անսանձ սաքսոններուն, որոնք մարդկային զոհերով կը պատուէին չաստուածներին, տասներորդ անգամ յաղթելով Լէոն Գ. պապին (երբ տակաւին գահ չէր ելած) դեսպան մը զրկեց եւ խնդրեց թէ ինչ ընէ այն ապստամբներուն՝ զորս չէր կրնար զսպել, բայց եւ չէր ուզեր բնաջինջ ընել :

Գ Ե Ր Ի Ն Ե Ր Ո Ւ Ն

ԵՐԴԻ ՎԵՂԵԿԻ ԸՄԵՐԻՊԸՈՒ

Մ Ե Ջ

Յայտնի է որ Ըմերիկայի վերջին երկարատեւ եւ աղէտալի պատերազմին պատճառ կամ պատճառանք բռնուած էր գերութիւնը վերցնելը, որուն ի՞նչ գէշ վիճակ ըլլալը Եւթար Թոմասին հաւելե մակագրեալ հայերէնի թարգմանուած եւ Սէնտիկ տպուած գիրքը կարգադրուածն : Յայտնի է Ըսալարկութիւնն ինքնին գէշ չէր . բայց ՚ի գործադրութեան, խոհմութիւն բանեցնելուն կարեւորութիւնը ետքէն հասկըցուեցաւ : Հարաւայինները յաղթուելով պատերազմը լրմնեալէն ետքը գերիներու բացարձակ ազատութիւն հրատարակուեցաւ . բայց սա՛ կար մտածելիք որ այն նոր ազատուած գերիները ապրուստի կարօտ կը մնային . ո՛չ գետին ունէին իրենց յատուկ՝ եւ ո՛չ դրամագլուխ : Ուստի ազատ հրատարակուած գերիները սկսան խումբ խումբ ասդիս անդին թափառական շրջիլ եւ գողութիւն ընել . որով հարկ եղաւ հիւսիսային Ըմերիկայի կառավարութեան՝ իրաց այս վիճակին ծար եւ դարման մը մասնուցանելու միջոցներուն վրայ խորհիլ :

Սպանիայէն դացող գաղթականները քանի մը մեծ կղզիներ զրաւած են Ըմերիկայի ծովը . որոց ամենէն մեծը եւ երեւելին է Վուպա կղզին : Ըստ շաքարի եւ ուրիշ շահարեւ բուսոց մշակութիւնը գերիներուն ձեռօքը կըլլայ, եւ որքան որ ասոնք

ինքնիշխան են եւ Լճերիկայի կառավարութեան կախում մը չունին նէ՝ գերեաց խնդիրը այնքան մը երեւան ելլելէն ետքը չեն կրնար ապկէց ետքը երկար ատեն գերիները պահել եւ իրենց շահուն բանեցընել։ Սէկ զիէն ալ հիւսիսային Լճերիկայի մէջ եղածներն իրենց խոհեմութիւն սորվեցուցին։ ուստի () ֆառիլ անուն հարուստ կալուածատէրին տունը նմանապէս հարուստ մարդոց բազմութիւն ժողովուելով անոր վրայ խորհուրդ ըրին, քանի մի տեսակ առաջարկութիւններ մէջ ընտրուեցան։ Սոնդաօս գնդապետը առաջարկեց որ գերիներուն զին կըտրուի։ եւ մինչեւ այն դնոյն համապատասխանող արդիւնք հանեն նէ իրենց տիրոջը քով մընան։ անկէց ետքը ազատ ըլլան։ Ըսիկայ չէ թէ գերիին անպաշտ պարուստը այլ գերիին տիրոջը շահը մտածել էր։ Ուրիշ մը նման նպատակաւ առաջարկեց որ փոխառութիւն մը ըլլայ 180 միլեոն Սպանիական լէւալէ։ եւ գերիներուն տէրերուն՝ աւել մէկ գերիին համար 500 լէւալ տրուելով գերիներն ազատուին։ Եւս ալ նոյն անխոհեմութեան վրայ պետութիւնն անպիտան պարտքի տակ ձգելու անպատեհութիւնն ունէր։

Այլ Սոսէն, որ հարկը հաշար գերի ունեցող մեծահարուստ կալուածատէրերուն մէկն էր, ուրիշներէն աւելի խոհեմ ըլլալով առաջարկեց որ գերիներն անմիջապէս ազատ ըլլան։ Բայց սա պայմանով որ մինչեւ տասը տարի իրենց նախնի տիրոջը քով բանին ամիսը չորս լէւալ վարձքով, եւ տասը տարիէն ետքը կուզեն դարձեալ նոյն պայմանով նոյն գործը շարունակեն, կուզեն ելլեն անկէց եւ ուղած տեղիներն իրթան։ Եւ որովհետեւ ասոնց պարուստը դարձեալ իրենց տիրոջմէն պիտի ըլլար, առած ամսականին քովերին կը մնար։ որ տասն տարին 480 ընկալի գումար մը ըլլալով կրնային այն հարուստ եւ առատաբեր երկրին մէջ իւրեւ դրամագլուխ բանեցընելով գումարը շտոցընել։ Ըսոր վրայ ալ չկրնայով միաբանիլ Լճերիկան եւ Դաշղիան իրենց օրինակ բռնել առաջարկող ալ եղաւ։ Բայց վերջապէս անոր միաբանեցան՝ որ խորհրդոյն մէջ եղած խօսակցութիւնները տեղեկագիրը մը շինուին, եւ յատուկ մարդով մը Սպանիայի կառավարութեան առաջարկուի տեղեկագիրը, եւ անոր որոշմանը պատուի։ Արան վէճ եղած խընդիրներուն որոշմանն ըստ մեզ ամենէն աղէկ կերպը երրորդ մը զանել եւ անոր որոշումն ընդունիլն է՝ ինչպէս որ ասոնք ըրին։

ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ԴՊՐՈՅ

Եւս անունով դպրոց մը կայ Հոռոմ երկար ժամանակէ ի վեր հիմնած։ որուն հիմնադիրները ճիշդութեան եղած են։ Փարիզու «Էէլ» օրագիրը այն երկու պարագայն առիթ առնելով, աշխուհաններուն որպէս թէ հասարակ մարդոցմէ գերագոյն ըլլալով զառ դպրոց ունենային՝ ուր հասարակաց տղաքը պիտի շնչուունուին, եւ այն դպրոցներուն ալ ճիշդութեան հիմնուած ըլլալը, բաւական բաներ կը խօսի առիթով որպէս թէ Հոռոմ ասով մարդոց մէջէն հաւասարութիւնը վերցընելու միտում մը ունեցած ըլլայ։ եւ ճիշդութեան ալ այս գէշութեանս պատճառ եղած ըլլան։ Ըսոր դէմ է Գնոյ լուսագիրը խօսելով «Էէլ»-ին կը հարցընէ թէ արդեօք իրօք աշխուհանները հասարակ մարդոցմէ զատել կ'ա՞ն մի Հոռոմ։ եւ թէ որ կայ նէ՝ կընչին է մի ասիկայ ընողը։ Ստոյգ է՝ կընէ։ որ աշխարհի մէջ ամեն ատեն հարուստ մարդիկ կան, եւ պիտի ըլլան։ Եւս այսպէս ըլլալով շատ բարակ խելք մը պէտք չէ հասկընալու համար որ ի ծնէ կամ աստուածային նախախնամութեամբ եղած այս տարբերութեանս պատճառաւ հարուստները ուրիշներուն վրայ ազդեցութիւն մը ունին բնապէս։ անոր համար առանձին եւ իրենց յատուկ կրթութեան մը կարօտ են, որպէս զի իրենց առ ընկերութիւնը ունեցած պարտականութիւնը ժամանակին սորված գտնուին։ որ ետքը ըստ այնմ վարուին։ եւ բնութեան դրած տարբերութեանէն ծագած բարոյական գէշ հետեւանքները վերնան։ Ըսով՝ յիշեալ աշխուհանաց դպրոցան միտումը չէ՝ թէ հարուստներն ու աղքատները իրարմէ հեռացընել եւ զատ կարգի մարդիկ ընել է, այլ իրարմէ մօտեցընել է։ Հարուստներուն պարտականութիւնն է իրենցմէ վարերուն վրայ գուժեւ խնամք ունենալ։ հոն սորվելիքնին ալ այս կրնայ ըլլալ։

ՏԵՐԵՆ-ԽԱՐԱԿԻՐ ԷՒ ՏՊԱԳՐԻՉ

ՅԱՂՎ. ԴՐ. ՏՐ. ԿՐԴ. ՏԵՐՈՅԵՆՑ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՎԵՋԻՐ-ԽԱՆ